

І. О. ВОЗНИЙ (Чернівці)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАБУДОВУ
ВІДКРИТИХ ПОСЕЛЕНЬ XII—XIV ст.
У МЕЖИРІЧЧІ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ
ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА**

Археологічні матеріали дають можливість висвітлити історію забудови давньоруських поселень поки що в загальних рисах. Питання про планування поселень ще остаточно не розроблене через недостатню дослідженість як давньукраїнських поселень на теренах Буковини, так і Давньоруської держави в цілому. Однак методика визначення типу забудови, розроблена на матеріалах інших територій¹, дозволяє зробити деякі приблизні розрахунки по планувальній структурі поселень Північної Буковини.

Планування або забудова поселень тісно пов'язана з їхнім розміщенням на місцевості. Оскільки більшість давньукраїнських поселень Буковини, як і на інших давньоруських територіях, витягнуті вздовж берегів річок, про що свідчить поширення культурного шару і підйомного матеріалу, природно припустити, що основним типом забудови відкритих поселень був прибережно-рядовий². Він чітко простежується на орному полі, де проступають темні плями розораних садиб. У більшості випадків садиби розміщуються вздовж берегів річки чи потоку в один-два, рідше три ряди. На думку В. В. Седова і М. П. Мілонова, при ширині поселень у 30—40 м двори могли розташуватися тільки в один ряд, у 80—100 м — у два ряди, а в 100 і більше — у три ряди³. Подібні розрахунки наводить С. А. Беляєва стосовно Озаріцького поселення XIII—XIV ст.⁴

На Буковині більшість поселень за формою поширення культурного шару витягнута в середньому вздовж річок на 100, 400 і більше метрів при ширині 30—50 м. Причому вони характерні для всіх хронологічних періодів. Як видно з таблиць 1 та 2, серед поселень Пруто-Дністровського межиріччя, на яких визначалася площа поширення культурного шару, у XII — першій половині XIII ст. більша частина поселень мають прибережно-однорядну або дворядну систему забудови, що складає 57 поселень, або 32,2 %. У наступному хронологічному періоді В (друга половина XIII—XIV ст.) відповідно — 29 поселень, що складало 16,4 % від загальної

Таблиця 1

Розподіл поселень (кількість) з різними типами забудови за хронологічними періодами

Тип забудови	Хронологічний період					
	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Усього
Прибережно-рядовий однорядний	3	18	5	7	—	33
Дворядний	4	39	14	22	1	80
Невизначений	—	36	11	8	2	57
Купчастий	1	4	—	1	1	7
Усього	8	97	30	38	4	17

Таблиця 2

Поширення (%) різних типів забудови

Тип забудови	Хронологічний період					
	АБ	Б	БВ	В	АБВ	Усього
Прибережно-рядовий однорядний	1,7	10,2	2,8	4	—	18,6
Дворядний	2,2	22	7,9	12,4	0,6	45,2
Невизначений	—	20,3	6,2	4,5	1,2	32,2
Купчастий	0,6	2,2	—	0,6	0,6	4
Усього	4,5	54,7	16,9	21,5	2,4	100

кількості. Наприклад, до однорядних поселень можна віднести поселення XII—XIII ст. Банилів (100–30 м), Замостя (100–30 м), Кіцмань (150–40 м), Верхні Станівці (180–20–40 м), Кліводин (250–40–50 м) та поселення XIV—XV ст. Іспас (140–40 м), Котелеве (100–50 м) тощо (рис. А, Б). Мабуть, при такій ширині для них була характерна однорядна система забудови.

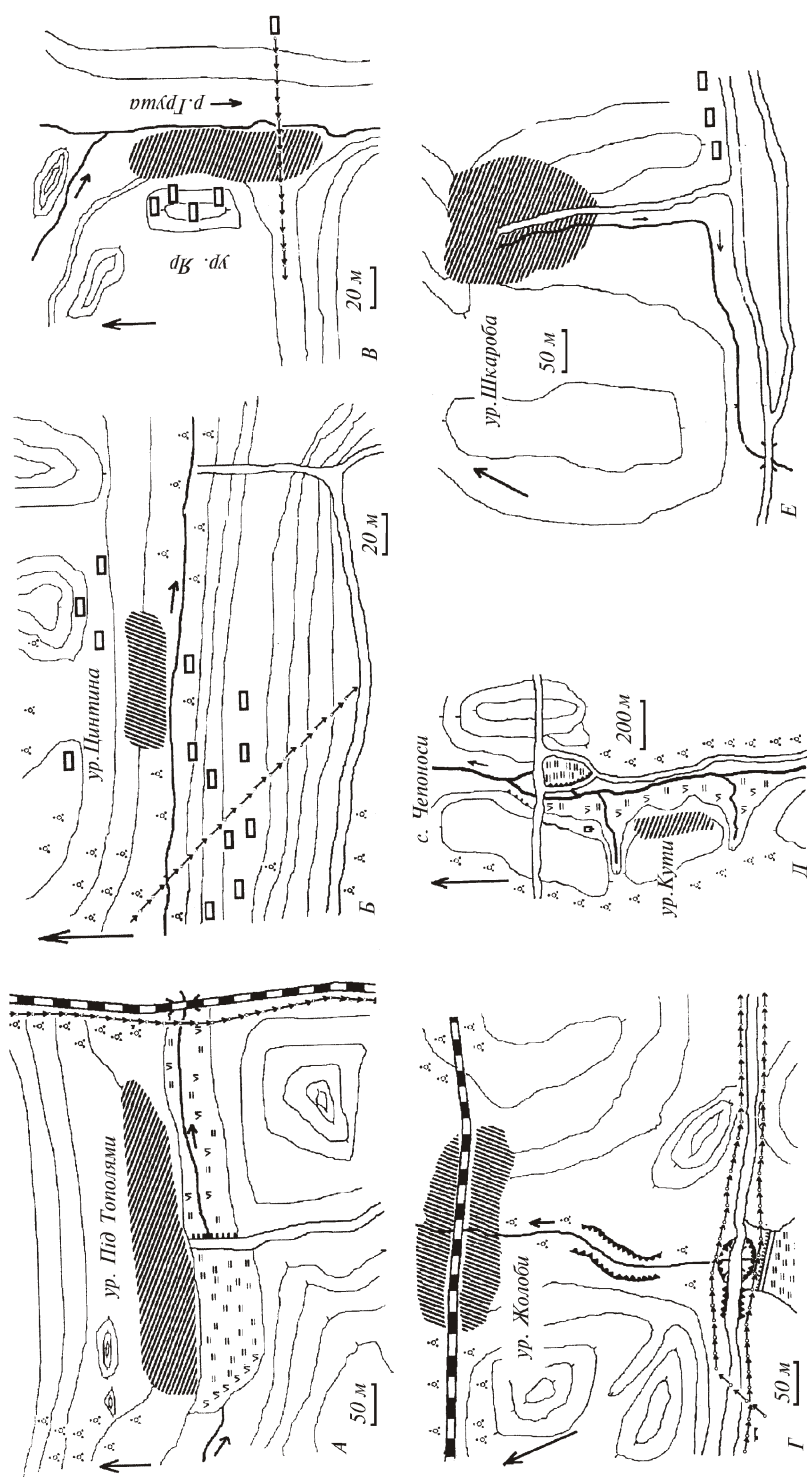
У центральних районах Смоленщини, за підрахунками В. В. Седова, таке планування було властиве для 79 % поселень⁵, а в районах Північно-Західної й Північно-Східної Русі 80 % поселень були витягнуті вздовж ріки при ширині 20–40 м⁶. Подібні поселення відомі і в Середньому Подніпров'ї⁷.

Виходячи з тверджень В. В. Седова, що до поселень з двохранною забудовою можна віднести ті, які мають ширину від 50 до 80 м, то на теренах Буковини це, наприклад, поселення XII—XIII ст. Боянчук (120–70 м), Заставна (450–60 м), Оршівці (490–60–90 м) та поселення хронологічного періоду В — Грозинці (12–70 м), Лашківка (400–80 м), Чепоноси (100–80 м), Валява (140–60–80) (рис. В, Д, Е).

Дворядна система забудови відома на багатьох поселеннях Давньоруської держави, а саме: на території Верхньої Волги, Верхнього Подніпров'я (Білоручинське, Мале Княже Село, Кімирське), землі в'ятичів (Сомово, Степаньково), теренах Південної Русі (Бортничі, Вишеньки) та ін.⁸

Якщо брати загалом, то прибережно-рядова система забудови поселень регіону протягом усіх хронологічних періодів була визначальною і становила 113 поселень (63,8 %). Це в основному збігається з аналогічними системами забудови на інших теренах Давньоруської держави.

Важко встановити, який тип забудови був на поселеннях, ширина культурного шару яких становить понад 100 м. Свого часу В. В. Седов вказував, що поселення, які мають значну ширину, навіть при певній витяг-

Плани поселень з різними типами забудови: оленорядна — А — Кліводин; Б — Верхні Станівці; дворянська В — Оршівці; Д — Чепонози; Е — Валява; невизначена система забудови — Г — Лашківка.

нутості їх уздовж річки скоріше за все потрібно віднести до розряду невизначених за типом забудови, хоча на окремих поселеннях він констатував трирядну забудову⁹. Виходячи з цього, можна припустити, що на Буковині були також поширені поселення з невизначеною системою забудови або, ймовірно, з трирядною. З таблиць 1 та 2 видно, що ці поселення складають досить значну частину у різні хронологічні періоди. Так, у XII—XIII ст. мають невизначену систему забудови 36 поселень, що становить 20,3 %. У другій половині XIII—XV ст. їх стає менше — 8 (4,5 %). Це, очевидно, пов'язано з тим, що у даний хронологічний період загальна площа поселень зменшувалась. Загалом поселення з невизначеним типом забудови в усі хронологічні періоди склали 32,2 %, тобто половину від прибережно-рядової. До таких поселень можна віднести, наприклад, поселення хронологічного періоду Б — Бабин (170—120 м), Гордівці (500—150 м), Дарабани (200—150 м), Лашківка (400—170 м) та поселення XIV—XV ст. Данківці (450—100 м), Круглик (150—100 м) та інші (рис. 1). Можливо, подальші дослідження відкритих поселень регіону дадуть більш конкретну картину їхньої забудови, а відповідно до цього можуть конкретизувати наші знання в даній галузі.

Аналогічна картина простежується на Комарівському поселенні XIII—XIV ст., де виявлено трирядну забудову¹⁰. Тут групи жител розмішувалися на відстані 20—25 м одна від одної. До трирядної забудови відносяться і Гнідинське поселення у південному Подніпров'ї¹¹. На поселенні Кічкас дослідники встановили чотирирядну забудову¹².

До поселень з купчастою забудовою, як вказує В. В. Седов, можна віднести пам'ятки, майданчики яких мають овальні, а інколи невизначені рвані обриси і не є витягнутими вздовж річок¹³, тобто їхня ширина й довжина є приблизно однакові¹⁴.

Виходячи з цього, можна припускати, що на теренах Буковини була, можливо, відома й купчаста система забудови, яка, очевидно, характерна для масових поселень. Це зумовлено в першу чергу природно-географічними особливостями, коли майданчик поселення обмежений з двох боків ярами або струмками. Тому поселення не могли розростатися по довжині, а збільшувалися в ширину. Така ж забудова могла бути і на великих поселеннях.

Так, під час розкопок поселення Чорнівка I в урочищі Пуста Чорнівка, що простягається вздовж ріки майже на 1 км, а в ширину займає близько 300 м, було досліджено рештки трьох наземних дерев'яних будинків з глинобитними печами, які датуються XII — першою половиною XIII ст. Слід зазначити, що розкопана площа недостатня для того, щоб визначити більш-менш повно їхню забудову й планування. Під час розкопок не простежено окремих дворів та розташування на них будівель. Вдалося лише констатувати ступінь забудови поселення та виявити залишки окремих приміщень, які дають змогу визначити їхні конструктивні риси. Відстань між житлами становила 2,4—7,2 м¹⁵. При прибережно-рядовій забудові, як відомо, відстань між житлами може становити 20—40 м¹⁶. Тому в даному випадку ми можемо припускати, що на цьому поселенні існувала купчаста забудова.

До таких поселень можна, очевидно, також віднести поселення Чорнівка (VIII ст.) в урочищі Лелеківець розмірами 300—100 м. З південної й північної сторін воно обмежене струмками, що впадають у річку Мошків, тому розширитися в довжину поселення не могло. Тут зафіксовано 6 темних плям від селянських господарств, які розмішувалися одна від одної на відстані 10—15 м¹⁷.

Можливо, купчаста забудова характерна і для поселення Чепоноси, яке також при своїх відносно невеликих розмірах (100–80 м) розташовувалося на першій надлуговій терасі лівого берега Потоку і з двох боків (північного й південного) обмежувалося струмками, що, очевидно, ускладнювало розширення поселення в довжину.

Купчаста забудова могла бути поширеною і у давньоруських містах Пруто-Дністровського межиріччя, в першу чергу літописних Василеві, Кучелміні та ін.

Як видно з таблиць 1 та 2, до купчастої системи забудови, ймовірно, можна віднести лише 7 поселень, що становить 4 % від загальної кількості. Причому, більше поселень відомо для хронологічного періоду Б — 4 (2,2 %), а у другій половині XIII—XIV ст. — лише 1 (0,6 %), що пов'язано зі зменшенням загальної площі.

Аналогічна купчаста забудова відома й на інших теренах Давньоруської держави. Наприклад, на поселенні Лебідка в землі в'ятичів, зустрічається вона і на Смоленщині¹⁸.

Незначна кількість розкопаних поселень не дозволяє встановити закономірність у забудові поселень у кожний окремих хронологічний період. Можливо, праві дослідники, які дійшли висновку, що купчаста забудова більш характерна для раннього періоду, а саме VIII—X ст.¹⁹, але у даному випадку цей хронологічний період не є предметом нашого дослідження.

¹ С е д о в В. В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли // МИА. — 1960. — № 92. — С. 26; М и л о н о в Н. П. Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги // МИА. — 1950. — № 13. — С. 152—154.

² В и т о в М. В. О классификации поселений // Советская этнография (СЭ). — 1953. — № 3. — С. 27—37.

³ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26; М и л о н о в Н. П. Указ. соч. — С. 152—154.

⁴ Б е л я е в а С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К., 1982. — С. 44.

⁵ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 28.

⁶ Ф е х н е р М. В. Деревня Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X—XIII вв. по археологическим данным // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — Труды Государственного исторического музея (Тр. ГИМ). — 1967. — Вып. 43. — С. 278.

⁷ В е р е м е й ч и к Е. М. Охранные исследования поселения X—XIII вв. в с. Петрушки // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 76—83; С м і л е н к о А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. — К., 1975. — С. 163—165 (209 с.).

⁸ М и л о н о в Н. П. Указ. соч. — С. 152—154; С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26; Т о л о ч к о П. П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 194; Б е л я е в а С. А. Указ. соч. — С. 45.

⁹ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26.

¹⁰ К у б и ш е в А. І. Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції // УІЖ. — 1969. — № 8. — С. 158.

¹¹ Б е л я е в а С. А. Указ. соч. — С. 45.

¹² Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 101—103.

¹³ С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 26.

¹⁴ К у з а А. В. Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 100.

¹⁵ В о з н и й І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці: Рута, 1998. — С. 56—60.

¹⁶ Ф е х н е р М. В. Указ. соч. — С. 278.

¹⁷ В о з н и й І. П. Назв. праця. — С. 56—60.

¹⁸ Н и к о л ь с к а я Т. Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. — 1957. — № 3. — С. 179. — Рис. 2, 1; С е д о в В. В. Указ. соч. — С. 28.

¹⁹ Там само. — С. 28.